

KU LEUVEN

Faculteit Rechtsgeleerdheid

18 september 2020

**HET SOEVEREINITEITSBEGRIJF
IN DE BELGISCHE GRONDWET VAN 1831**

**EEN RECHTSHISTORISCH ONDERZOEK NAAR DE BETEKENIS VAN
SOEVEREINITEIT VOOR DE ORGANISATIE VAN DE BELGISCHE STAATSMACHT**

Christophe MAES

Promotor: Prof. dr. Stefan SOTTIAUX

Copromotor: Prof. dr. Raf GEENENS

Openbare verdediging van het proefschrift
ingediend met oog op het verkrijgen
van de graad van Doctor in de Rechten

Leden van de examencommissie:

Em. prof. dr. Jacques HERBOTS (voorzitter)

Prof. dr. Stefan SOTTIAUX (KU Leuven) (promotor)

Prof. dr. Raf GEENENS (KU Leuven) (copromotor)

Em. prof. dr. Els WITTE (Vrije Universiteit Brussel)

Prof. dr. Annelien DE DIJN (Universiteit Utrecht)

Prof. dr. Christian BEHRENDT (Université de Liège en KU Leuven)

INHOUD

- I. Samenvatting van het doctoraatsonderzoek**
 - A. Onderzoeksvraag, methodologie en opzet
 - B. Belangrijkste bevindingen
- II. Verkorte inhoudstafel van het proefschrift**
- III. Bijgevoegde stellingen**

“There exists a limit to the force even the most powerful may apply without destroying themselves. Judging this limit is the true artistry of government. Misuse of power is the fatal sin. The law cannot be a tool of vengeance, never a hostage, nor a fortification against the martyrs it has created. You cannot threaten any individual and escape the consequences”.

Muad’Dib on Law, from the Stilgar Commentary.
F. Herbert, *Dune Messiah*, 1969, 200.

I. SAMENVATTING VAN HET DOCTORAATSONDERZOEK

A. Onderzoeksvraag, methodologie en opzet

De Belgische grondwet stelt “*Alle machten gaan uit van de Natie*” (art. 33). Volgens de Raad van State, evenals de meeste grondwetspecialisten, zou deze formulering verwijzen naar het begrip van nationale soevereiniteit, waarbij de soevereiniteit bij de gehele en ondeelbare natie berust.

Men plaatst de nationale soevereiniteit in scherp contrast met het begrip van de volkssoevereiniteit, waar de soevereiniteit zich bij het volk – en niet bij de natie – bevindt. Deze interpretatie heeft verstrekkende gevolgen, aangezien ze de wetgevende beslissingsbevoegdheid op exclusieve wijze toewijst aan de politieke vertegenwoordigers. Vormen van directe democratie zijn uitgesloten. Dit onderzoek stelt deze – intussen klassieke – invulling van het soevereiniteitsbegrip in vraag.

Het proefschrift vertrekt vanuit een interdisciplinaire – voornamelijk intellectueel historische – benadering om het soevereiniteitsbegrip in de Belgische Grondwet van 1830-31 te duiden. Aan de hand van primaire bronnen (grondwetgevende debatten, grondwetsvoorstellen, opiniestukken in contemporaine kranten, politieke brochures en pamfletten, etc.) worden ideeën uit het verleden geanalyseerd, gecontextualiseerd en gereconstrueerd. Zo probeert dit onderzoek de betekenis te achterhalen die het soevereiniteitsbegrip bezat voor de

personen die er gebruik van maakten en voor hun doelpubliek. Twee onderzoeksvragen staan daarbij centraal:

1. Hoe verstond de Belgische Grondwetgever van 1830-31 de notie van soevereiniteit? Daarbij wordt enerzijds gekeken naar de opvattingen over de 'bron van de soevereiniteit'. Anderzijds wordt ingegaan op de manier waarop de Grondwetgever de uitoefening van de soevereiniteit organiseerde.

2. Vervolgens werd onderzocht of en hoe de soevereiniteitsinterpretatie in de loop der jaren is geëvolueerd. Er werd dieper ingegaan op de elementen die het behoud of de wijziging ervan hebben gemotiveerd.

B. Belangrijkste bevindingen

Deel 1. Het soevereiniteitsbegrip als notie van het Belgisch grondwettelijk recht

In het eerste deel van dit proefschrift wordt ingegaan op de soevereiniteit als concept van het publiekrecht. Wat begrijpt men met 'de soevereiniteit'? Wat is de functie van dit concept? Is het een nuttig juridisch concept? Deze vragen zijn pertinent, aangezien de notie van de soevereiniteit zelden wordt gedefinieerd in constitutionele documenten: vaak wordt 'het volk' of 'de natie' aangeduid als de houder van de soevereine macht van een staat, maar wat exact met de soevereiniteit wordt bedoeld en wat de karakteristieken ervan zijn, blijft meestal onbepaald.

In het eerste hoofdstuk van dit proefschrift werd dan ook stilgestaan bij het ontstaan en de historische ontwikkeling van **de soevereiniteit als politico-juridisch instrument van het publiekrecht**. Hier kom ik tot de vaststelling dat de soevereiniteit een **historisch veranderlijk concept** is, waarvan de invulling afhankelijk is van de **verschuivende paradigma's** waarin het aangewend werd. Zo werd de soevereiniteit bijvoorbeeld aanvankelijk uitgedacht als een middel om te voorzien in juridische (en dus politieke) stabiliteit, maar ook in de vrijheid en de veiligheid van burgers. Daartoe associeerde men het concept doorgaans met de hoogste politieke en/of juridische macht. In de loop der tijden verschoof de *locus* van de soevereiniteit van het transcendente naar het immanente: niet langer God, maar de gemeenschap werd beschouwd als de oorsprong van de rechtsorde.

Niet meer het individu (de koning), maar de collectiviteit (het volk, de natie) gold als de legitimatiegrond van de machtsuitoefening.

In het kielzog van de Franse Revolutie begrepen filosofen en politieke denkers dat de verschuiving van het houderschap van de soevereiniteit niet afdoende was om individuele burgers te beschermen tegen machtsmisbruik van de staat. Men begon zich bijgevolg in toenemende mate te buigen over de **substantie van de soevereiniteit** en de beperkingen die men eraan kon stellen. De opkomst van de constitutionele staat zou de gelimiteerde vorm van soevereiniteit en de verdeling van de staatsmacht over verschillende machtsorganen verder stimuleren. Onder impuls van de Franse rechtspositivisten, en Carré de Malberg in het bijzonder, zou de aandacht opnieuw verschuiven naar de **locus van de soevereiniteit**.

Naast de historische verschuivingen, moeten we ook vaststellen dat, op conceptueel vlak, de soevereiniteit een sterk normatief concept is, dat tegelijk complex is en moeilijk vast te pinnen is op welbepaalde criteria. Het is een dynamisch concept, dat onderhevig is aan constante verandering. In deze zin is soevereiniteit een **'wezenlijk betwist(baar) concept'**, dat discussie stimuleert over de soevereiniteit zelf, als begrip.

Vanuit deze vaststelling wordt in het tweede hoofdstuk de **soevereiniteit als concept van het Belgische publiekrecht** geanalyseerd. Afgezien van een relatief recente tendens in de rechtsleer om rekenschap te geven aan de mogelijkheid voor een herinterpretatie of een bijstelling van de klassieke interpretatie, stellen we vast dat de Belgische rechtsleer tot op heden in belangrijke mate

uitgaat van een monolithische, holistische soevereiniteitsopvatting die door de adviesrechtspraak van de Raad van State werd vastgelegd: de soevereiniteit van **de Belgische natie** wordt beschouwd als absoluut, onvervreemdbaar, ondeelbaar en exclusief. De natie bestaat niet uit de gewone optelsom van haar burgers, maar is een abstracte entiteit die de huidige, de verleden en de toekomstige generaties burgers bevat. Ze is zelf niet in staat om de wil van haar burgers te uiten en moet dus **vertegenwoordigd** worden door politieke vertegenwoordigers. Aangezien artikel 33, tweede lid Gw. voorziet dat de machten uitgeoefend worden 'op de wijze bij de Grondwet bepaald', en aangezien de Grondwet voorziet dat de wetgevende macht uitgeoefend wordt door de wetgevende Kamers en de Koning (art. 36 Gw.) kunnen uitsluitend de verkozen vertegenwoordigers voor de natie 'willen'. Of zoals de Raad van State het met een fictie voorstelt: de wil van het Parlement wordt onweerlegbaar geacht die van de natie of van het kiezerskorps te zijn. Het Parlement krijgt op die manier als enige instelling de wetgevende beslissingsbevoegdheid toegewezen, terwijl de politieke betrokkenheid van de burgerbevolking beperkt wordt tot het electoraal moment.

Deze opvatting is ontleend aan de positiefrechtelijke interpretatie die de Franse constitutionalist Raymond **Carré de Malberg** eraan gaf in de eerste helft van de 20e eeuw. Daarbij besteedde hij hoofdzakelijk aandacht aan de *locus* van macht, meer dan aan de aspecten die betrekking hadden op machtsbeperking en –deconcentratie. Carré de Malberg hield echter slechts gedeeltelijk rekening met de historische en conceptuele ontwikkelingen die de notie van soevereiniteit heeft doorgemaakt. Dit maakt ook dat men de Belgische soevereiniteitsbepaling vandaag nog steeds in al te contrasterende

termen opvat, met nuanceverlies en – in het slechtste geval – een vervormde interpretatie als resultaat.

Deel 2. Het soevereiniteitsbegrip voor de Belgische Grondwetgever van 1830-31

In het tweede deel wordt onderzocht hoe de leden van de Volksraad, de Belgische grondwetgevende vergadering van 1830-31, keken naar de **bron of het subject van de soevereiniteit**. ‘De natie’ was de oorsprong van de staatsmachten, maar **wat bedoelde men met de natie?** Maakten de Volksraadsleden verder een onderscheid tussen ‘de natie’ en ‘het volk’ als titularis van de soevereiniteit? Wat dit laatste betreft, kom ik in mijn onderzoek tot de vaststelling dat dit niet het geval is. Beide termen werden zonder meer door mekaar gebruikt. Verder toont het onderzoek ook aan dat, in tegenstelling tot wat de klassieke interpretatie voorhoudt, de Belgische *founding fathers* de natie niet begrepen als een abstract, transgenerationale entiteit. De natie was een concreet collectief aan individuen, die dankzij een identitair bewustzijn een gezamenlijke wil hadden om samen te leven. Ze had dan ook een bestaan buiten de instellingen die ze aan zichzelf gaf. Samen met haar vertegenwoordigers werd de natie was immers begrepen als een **constituerende macht** van de rechtsorde; de originele, creërende macht, die de autoriteit van de overheid vestigt.

Desondanks betekende dit niet dat de Volksraadsleden de mogelijkheid zagen voor de natie om de rechtsorde rechtstreeks te vestigen of te veranderen. Noch wilde men de natie als constituerende macht opnieuw in het constitutionele bestel zien verschijnen. De constituerende macht moest via vertegenwoordigers uitgeoefend

worden, terwijl algemeen stemrecht en referenda in het grondwetgevende proces werden verworpen. Niettemin lieten de Volksraadsleden wel de deur op een kier staan voor extra-constitutionele aanspraken: ze aanvaardden immers principieel het collectief recht op verzet. Dit hield in dat, wanneer het grondwettelijk systeem ernstige en aanhoudende gebreken vertoonde, de natie *in extremis* opnieuw kon tevoorschijn komen in de vorm van een revolutionaire, hervormende macht.

Daarnaast onderzocht ik hoe men **de uitoefening van de soevereiniteit** zag. Hier kom ik tot de vaststelling dat, hoewel zelfbestuur en zelfbeschikking van de gemeenschap de uitgangspunten vormden, de revolutionairen het eens waren dat de politieke macht via **representatie** moest uitgeoefend worden. Naast de constituerende fase, was dit ook het geval voor de geconstitueerde rechtsorde. Toch wijst het onderzoek erop dat het constitutioneel bestel niet werd ingericht als een 'exclusief representatief' systeem, waar de wil van de politieke gemeenschap gesubstitueerd wordt voor die van een politieke elite. Vertegenwoordigers moesten rekening houden met de wensen van de gemeenschap en er zo goed mogelijk uitdrukking aan geven. Door de aanspraken op de vertegenwoordiging over verschillende representatieve actoren te vermenigvuldigen, kon het pluralisme in de maatschappij en de burgerlijke rechten het best beschermd worden. Niet alleen de twee wetgevende Kamers, maar ook de Koning kon uiting geven aan de 'nationale wens'. Daarnaast hadden de lokale besturen en raden een zekere autonomie om, doorheen de behartiging van de lokale belangen, bij te dragen aan het nationaal belang. En doorheen verschillende **participatiekanalen** had ook de publieke opinie de mogelijkheid om de besluitvorming van de

overheid te evalueren en te wegen op het constitutionele spel. Hoewel er, net zoals bij verkiezingen, enkele beperkingen bestonden op de pers, de petitie, het (politieke) verenigingsleven en de assisenjury, waren deze instellingen hoofdzakelijk bedoeld om vorm te geven aan een sterke, weerbare publieke opinie die moest interageren met de staat. Bovendien versterkten deze kanalen de individuele ontplooiing van de burgers, hetgeen de publieke opinie als representatieve speler ten goede kwam.

Daarnaast wijst het onderzoek ook op een minstens even belangrijk aspect van de Belgische soevereiniteit, namelijk dat heel wat Volksraadsleden de soevereiniteit probeerden weg te denken. Naast het gegeven dat de oorspronkelijke constituerende macht geen rol te spelen had in de rechtsorde, **verdeelden ze de staatsmacht** over een systeem van *checks and balances*, dat bestond uit infra-institutionele mechanismen (bv. het bicameraal stelsel, de ministeriële contreseign) en extra-constitutionele actoren (bv. de pers, de jury). De Koning werd niet alleen als geconstitueerde macht met toegewezen bevoegdheden 'geconstitutionaliseerd', maar werd ook geneutraliseerd: hij was een **neutrale macht**, wiens belangen voortaan samenliepen met die van de staat. Door de soevereiniteit nergens specifiek toe te wijzen en het een **negatieve invulling** te geven (*i.e.* het verbod op machtsusurpatie), verhinderden de revolutionairen dat een of meerdere particulieren zich de soevereiniteit kon(den) toe-eigenen. Daarmee beoogden ze niet alleen om de staat democratisch te legitimeren, maar ook om ze zo in te richten dat de burgers permanent beschermd zouden blijven.

Deel 3. De ontwikkeling van de soevereiniteitsinterpretatie

In het laatste deel van het onderzoek wordt op basis van een gecontextualiseerde analyse van de contemporaine rechtsleer de ontwikkeling van de soevereiniteitsinterpretatie tussen 1831 en de jaren 1960 onderzocht. Ik stel vast dat van een consistente en breed gedeelde theorie over de Belgische soevereiniteitsbepaling aanvankelijk geen sprake was. Diverse politieke conflicten – bv. op het confessionele vlak tussen de liberalen en de katholieken; op het socio-economische vlak tussen de sociaal-conservatieve liberalen enerzijds en de progressieve liberalen en de radicale sociaaldemocraten anderzijds – leidden tot **een gevarieerd scala aan interpretaties**. Vaak waren deze interpretaties ingegeven door strategische en politiek-ideologische motieven. Niettemin bleef een **onderscheid tussen nationale soevereiniteit en volkssoevereiniteit bleef lange tijd uit**.

Onder druk van de sociaal-emanipatorische beweging werd de kwestie echter in de tweede helft van de 19e eeuw op de agenda gezet. Vanaf de **grondwetsherziening van de jaren 1891-1893** begon men **een onderscheid** te maken tussen twee interpretaties van de nationale soevereiniteit. Terwijl men aan de progressieve zijde de invoering van het algemeen bepleitte, in de hoop het representatieve stelsel kwantitatief uit te breiden, associeerde het sociaal-conservatieve establishment de volkssoevereiniteit met een chaotisch bestuur door de 'brute massa'. Het debat over de soevereiniteit raakte echter niet louter aan de kwestie van **democratische participatie**, maar had evenzeer betrekking op de **verhouding tussen de staatsorganen**, meer bepaald tussen het Parlement en de Koning. Zo leidde de poging van koning Leopold II om zijn persoonlijke macht uit

te breiden via de invoering van een plebisciet tot een verdedigingsreflex bij het politieke establishment. Deze beriep zich op de nationale soevereiniteit om direct participatieve middelen af te wijzen.

Zoals in dit onderzoek blijkt, zouden deze overwegingen het soevereiniteitsdebat tot in de twintigste eeuw blijven voeden. Het zou echter duren tot na **de Koningskwestie** en de volksraadpleging die in dat kader werd georganiseerd (1950) vooraleer het strikte onderscheid tussen de nationale soevereiniteit en de volkssoevereiniteit ingang zou vinden. Aanvankelijk bevond het contrast tussen beide soevereiniteitsbegrippen zich nog op de breuklijn van de al dan niet gecontroleerde representatieve meerderheidsdemocratie. Volkssoevereiniteit veronderstelde een wisselvallige, arbitraire meerderheidsdemocratie. Nationale soevereiniteit werd geassocieerd met een gematigde parlementaire democratie die door rechtstatelijke principes geleid werd. Onder invloed van twee prominente Belgische rechtsgeleerden, André Mast en Pierre Wigny, zouden beide soevereiniteitsvormen in de context van de Koude Oorlog gradueel tegen mekaar opgezet worden als **onderliggende principes van twee antagonistische bestuursvormen**: de volkssoevereiniteit van de communistische Sovjetregimes versus de nationale soevereiniteit van de Westerse parlementaire democratieën. Deze tegenstelling, die intussen ook werd verbonden aan de democratische participatievormen (directe democratie versus representatieve democratie), zou uiteindelijk bevestigd worden in de adviesrechtspraak van de Raad van State, om uiteindelijk een breed gedragen meerderheidsopvatting te vormen in de Belgische rechtsleer.

II. VERKORTE INHOUDSOPGAVE VAN HET PROEFSCHRIFT

Algemene inleiding	1
1. Situering van het onderzoek.....	1
2. Kadering en afbakening van het onderwerp	2
3. Onderzoeksvragen, methode en plan	8

Deel 1. Het soevereiniteitsbegrip in het Belgisch grondwettelijk recht.....29

Hoofdstuk 1. De soevereiniteit als notie van het grondwettelijk recht	29
1. Een historisch begrip.....	30
1.1. Origine	30
1.2. De soevereiniteit in het sociaal contractdenken en de opkomst van de rechtsstaat	37
1.3. De soevereiniteit binnen de constitutionele staat	56
1.4. De positiefrechtelijke reconceptualisaties van de soevereiniteit in de constitutionele staat... ..	69
1.5. Tussenbesluit	82
2. Een wezenlijk betwist(baar) begrip.....	83
2.1. Soevereiniteit is een normatief concept.....	85
2.2. Soevereiniteit is een criterialoos concept	86

2.3. Soevereiniteit is een complex concept	86
3. Conclusie	96
Hoofdstuk 2. De soevereiniteit in het Belgisch publiekrecht	99
1. De klassieke visie	99
1.1. Principe en grondslag van artikel 33 Gw.	99
1.2. Een achterhaalde interpretatie.....	101
2. De kritiek op de nationale soevereiniteitstheorie	104
2.1. Een kritische blik op de evolutieve interpretatie van artikel 33 Gw.	104
2.2. Een kritische blik op de tekstualistische, klassieke interpretatie.....	108
3. Conclusie	112

**Deel 2. Het soevereiniteitsbegrip voor de Belgische
Grondwetgever van 1830-31115**

Ter inleiding: de Belgische revolutie en de totstandkoming van de Belgische Grondwet van 1831.....	115
---	-----

Hoofdstuk 3. De politieke strekkingen van de Volksraadsleden en hun intellectuele bronnen	121
--	-----

1.	De contemporaine bezorgdheden en aspiraties van de Belgische Volksraad.....	123
1.1.	Continuïteit en traditie	124
1.2.	Vrijheid en stabiliteit.....	128
1.3.	Democratische representatie en participatie	128
1.4.	Eenheid en pluralisme	130
2.	De politieke stromingen in de Volksraad en hun intellectuele bronnen.....	134
2.1.	Het politiek liberalisme	137
2.2.	Het politiek katholicisme	165
2.3.	Het republicanisme.....	182
3.	De standpunten binnen deze stromingen over de soevereiniteit	196
4.	Besluit.....	202
Hoofdstuk 4. De bron van de soevereiniteit		205
1.	Natie en volk	205
1.1.	De semantische overeenstemming tussen ‘de natie’ en ‘het volk’	208
1.2.	De conceptuele betekenis van ‘de natie’ of ‘het volk’ voor de Belgische Grondwetgever van 1830-31	210
1.3.	Tussenbesluit	220

2.	De constituerende macht	221
2.1.	Het concept van de constituerende macht	221
2.2.	De verscheidene logica's van de constituerende macht	223
2.3.	De constituerende macht in België.....	228
3.	Besluit.....	261
Hoofdstuk 5. De uitoefening van de soevereiniteit.....		263
1.	Een vertegenwoordigde soevereiniteit: het representatieve stelsel	263
1.1.	Soevereiniteit en representatie	265
1.2.	Een 'nationale' en moderne representatie.....	268
2.	De scheiding der machten en de neutraliteit van de overheid	334
2.1.	Van een duaal wetgevend systeem naar een verhulde vorstensoevereiniteit.....	335
2.2.	De scheiding der machten	347
2.3.	Tussenbesluit	397
3.	Besluit: een negatieve en complexe soevereiniteit	399

**Deel 3. De ontwikkeling van de
soevereiniteitsinterpretatie.....403**

Ter inleiding 403

Hoofdstuk 6. De vroeg-Belgische periode (1831-1839) 405

1. Context 405

2. De soevereiniteitsinterpretatie..... 411

2.1. De vroegste naslagwerken: een summiere invulling van
de soevereiniteit 411

2.2. De bevestiging van de volheid van bevoegdheid van het
parlement..... 412

2.3. De eerste omstandige interpretatie van de Belgische
soevereiniteit 417

2.4. Het eerste onderscheid tussen de volks- en nationale
soevereiniteit 419

2.5. Terugblik op de vroeg-Belgische situatie..... 425

Hoofdstuk 7. De periode van nationale bestendiging en de
polarisering van het politiek klimaat (1839-1890) 427

1. Context 427

1.1. Het verval van het unionisme 427

1.2. De opkomst van de sociaal-emancipatorische
beweging..... 432

2.	De soevereiniteitsinterpretatie.....	434
2.1.	Een gebrek aan consensus over de soevereiniteitsopvatting	434
2.2.	Het discours van de oude charters	440
2.3.	Elitisme versus democratisering	451
3.	Besluit.....	467

Hoofdstuk 8. De fundamentele hervormingen van het Belgische kiesbestel en de genese van de nationale soevereiniteitsdoctrine (1890-1900)		469
1.	Context.....	469
1.1.	De toenemende druk op het Belgische democratische bestel.....	469
1.2.	De grondwetsherziening van 1890-1893	470
2.	De soevereiniteitsinterpretatie.....	471
2.1.	Het kiesstelsel	471
2.2.	De voorstellen tot correctie van het representatief systeem	473
3.	Besluit.....	501

Hoofdstuk 9. De verdere democratisering van het Belgisch constitutioneel bestel (1900-1945)	503
1. De strijd voor het algemeen stemrecht en de aanloop naar de grondwetsherziening van 1919-1921	503
1.1. Context.....	503
1.2. De soevereiniteitsinterpretatie.....	509
1.3. Tussenbesluit	523
2. De grondwetsherziening van 1919-1921	523
2.1. Context	523
2.2. De grondwetsherziening van 1919-21	528
3. Het interbellum: de aanval op het Parlement en de alternatieve grondwetsvoorstellen.....	533
4. Besluit.....	544

Hoofdstuk 10. De naoorlogse periode: de herwaardering van de parlementaire prerogatieven en de vastlegging van de nationale soevereiniteitsdoctrine (na 1945)	547
1. Context.....	547
1.1. De nasleep van de Tweede Wereldoorlog.....	547
1.2. De Koningskwestie	548
2. De soevereiniteitsinterpretatie.....	556
2.1. André Mast en de receptie van Carré de Malbergs soevereiniteitsdoctrine	556

2.2. Pierre Wigny en de bevestiging van de nationale soevereiniteitsdoctrine	561
3. Besluit.....	566
Algemeen besluit	569
1. De resultaten van het onderzoek	569
2. De gevolgen van de bevindingen.....	573
Bibliografie	577

III. BIJGEVOEGDE STELLINGEN

1. De Vlaamse overheid moet meer investeren in de integratie van (educatieve, narratieve en 'serious') games in het onderwijssysteem. Dit kan bijvoorbeeld door de ontwikkeling te stimuleren van videospellen die enerzijds maatschappelijke thema's aansnijden, afgestemd op de leerplannen, en anderzijds spelervaringen bevatten die een breder gamepubliek aanspreken. In dit opzicht zouden er meer stimulansen moeten zijn voor internationale coproducties.
2. Het verlof voor vaders en meemoeders zou verplicht moeten zijn en uitgebreid moeten worden naar minstens 20 dagen, dit zonder inkomensverlies en ongeacht het beroepsstatuut.